

Osmanlı İdaresinde Vilâyet Mektupçuluğu*

Ayhan Pala**

Öz

Osmanlı Devleti'nin modernleşme çalışmaları arasında idarî teşkilâta yapılan değişiklikler önemli bir yer tutar. 22 Eylül 1858 tarihli bir talimatname ile ülkenin idarî taksimatı üzerindeki herhangi bir değişiklik ve düzenleme padişah fermanına bağlanmıştır. Bu çerçevede Tanzimat'tan sonra vilâyetlerin idarî teşkilâtında esaslı değişiklikler yapılmıştır. Bu değişikliklerin hepsi merkezîyetçi bir idarenin yerleştirilmesi gayesiyle yapılmıştır. Osmanlı vilâyet idaresinin yeniden düzenlenmesinde 1861'de tespit edilen Cebel-i Lübnan'ın statüsü bir örnek teşkil etmiştir. Avrupalılar bu sistemin bütün Osmanlı Rumelisi ve Mezopotamya vilâyetlerinde de uygulanmasını isteyince, Osmanlı Hükümeti adına Ahmed Cevdet Paşa, Fuad Paşa ve Midhat Paşa yeni vilâyet idaresinin statüsünü hazırladılar.

1864 Vilâyet Nizamnamesi, vilâyetin valisinin bütün devlet emirlerinin uygulanmasına memur olduğu gibi, belirlenen görev sınırları dahilinde vilâyetin iç işlerini yürütmekle görevli ve yetkili olduğunu belirtti. Vilâyette Defterdar, Mektupçu, Umur-ı Hariciye Memuru, Umur-ı Nafia Memuru, Umur-ı Ziraiye ve Ticariye Memuru bulunacağından bahseden Nizamname, valinin maiyetinde ve reisliği altında bir idarî meclis bulunacağını, bu meclisin, Şer'î Hükümler Müfettişi ile Defterdar, Mektupçu, Hariciye Müdürü ve ikisi müslim ve ikisi gayrimüslim halktan seçilen kimselerden oluşacağını açıkladı. Makalemizde Osmanlı arşiv belgelerinin ve araştırmaların ışığında Osmanlı Vilâyet Mektupçuluğunun kuruluşu, vazifeleri ve Osmanlı idare tarihindeki yeri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Vilâyet Mektupçuluğu, Osmanlı Devleti, Nizamname, idarî teşkilât, taksimat.

* Bu makale 26-30 Temmuz 2010 tarihleri arasında Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi ev sahipliğinde düzenlenen *CIEPO 19 Sempozyumu*'nda sunulan aynı başlıklı yayımlanmamış sözlü bildirinin bazı ilâvelerle genişletilmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Ankara/TÜRKİYE, aypala@gazi.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9051-6339

Makale Gönderim Tarihi: 19.08.2018 - Makale Kabul Tarihi: 12.03.2019

Provincial Chief Secretary in the Ottoman Administration

Abstract

The changes made in the administrative organization among the modernization activities of the Ottoman State takes an important place. Any amendment and regulation on the administrative order of the country by an ordinance dated September 22, 1858 is bound to the edict of the sultan. In this context, substantial changes were made in the administrative organization of the provinces after Tanzimat. All of these changes were made with the intention of placing a centralist administration.

The status of Jebel-i Lebanon, which was established in 1861, constituted an example in the reorganization of the Ottoman provincial administration. When the Europeans wanted this system to be applied in all Ottoman Rumelia and Mesopotamia provinces, Ahmed Cevdet Pasha, Fuad Pasha and Midhat Pasha on behalf of the Ottoman Government prepared the status of the new provincial administration.

The 1864 Provincial Regulation stated that the governor of the province was in charge of the execution of all government orders and that he was in charge carrying out the internal affairs of the province within the determined boundaries of duty. The ordinance which stated that there will be provincial treasurer, chief secretary, foreign service officer, public works officer, agricultural and commercial officer in province and explained an administrative parliament under the chairmanship of the governor and that the assembly will consist of the Inspector of the Shari'a Provisions, provincial treasurer, commissioner of the foreign affairs and four people, two of them selected from Muslims and two non-Muslims.

In the light of the Ottoman archival documents and researches, we will focus on the establishment of the Ottoman Provincial Chief Secretary, its duties and its place in the history of Ottoman administration.

Keywords: Provincial Chief Secretary, Ottoman Empire, Regulation, administrative organization, divisions.

Osmanlı Devleti'nde II. Mahmud'un reformları ile ağırlık kazanan merkeziyetçi anlayış Tanzimat devrinde de gelişerek devam etmiş, yapılan reformlarda bu hususa dikkat edilmiştir. Ülkenin idarî taksimatı üzerindeki değişiklik ve düzenlemenin padişah fermanına bağlandığını açıklayan 13 Safer 1275 (22 Eylül 1858)

tarifli talimatname¹ ve vilâyetlerin idarî teşkilâtında reform da merkezîyetçi bir idarenin yerleştirilmesi gayesiyle yapılmıştır.²

Tanzimat devrinde vilâyet idaresinde yapılan reformlarla seçim müessesesi Osmanlı idaresi nizamına girmiştir.³ Tanzimat'ın ilanından sonra sancak ve eyaletlerde Muhassıllık Meclisleri Nizamnamesi ve 1849 tarihinde Eyalet Meclisleri Nizamnamesi ile mahallî meclisler kurulmuştur.⁴ Meclis-i Vâlâ tarafından Eyalet Meclisleri Nizamnamesi'ne ek olarak yayımlanan ve 1 Ocak 1849 tarihinde yürürlüğe giren talimatname ile eyalet meclislerinin ve valilerin vazifeleri açıklanmıştır. Bu talimatname 1864 tarihli Vilâyet Nizamnamesine kadar yürürlükte kalmıştır.⁵ 1858 tarihli talimatname “*Memalik-i hazret-i padişahî eyalât ve elviye ve kaza ve karyelere mümkasemdir*” (madde 1) ve “*Her eyalet bir vâliye ve her liva bir kaimmakama ve her kaza bir müdüre müfavvazdır*” (madde 2) hükümlerini ihtiva ediyordu.⁶ 1864 Vilâyet Nizamnamesinde ise eyaletler vilâyetlere dönüştürülmüştür.

Osmanlı mülkî idaresinde ıslahat yapılmasında zamanın ihtiyaçları yanında bazı Avrupa devletlerinin telkin ve baskıları da müessir olmuştur. Bu devletler zaman zaman ıslahat projeleri de hazırlıyor ve Bâbiâlî'ye teklif ediyorlardı.⁷ 1864 Vilâyet Nizamnamesi de Fransa idare usulünden alınan maddelerden ibaretti.⁸ Nitekim Fuad Paşa'nın 15 Mayıs 1867'de Avrupalı güçlere hitaben yazdığı muhtıradada bu Avrupa devletlerini memnun etme fikrinin izlerini görüyoruz.⁹

1 *Düstur*, [İstanbul] 1279, ss. 352-365, “Vülât-ı İzam ve Mutasarrıfın-ı Kiram ile Kaimmakamların ve Müdürlerin Vezaifini Şamil Ta'limâtdır.”

2 İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2007, s. 428; İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 26.

3 Ortaylı, *Tanzimat Devrinde*, s. 20.

4 Musa Çadrcı, “Tanzimattan Cumhuriyete Ülke Yönetimi”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985. C. I., ss. 210-230, s. 215.

5 Selda Kılıç, “Tanzimat'ın İlanından 1864 Düzenlemesinin Uygulanmasına Kadar Geçen Dönemde Valilik Kurumu”, *A. Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 28, Sayı: 45 (2009), ss. 43-62, s. 48.

6 Vecihi Tönük (haz.), *Türkiye'de İdare Teşkilatı*, İçişleri Bakanlığı yayını, Ankara 1945, s. 117; *Düstur*, Def'â-i Saniye, Matbaa-i Âmire, [İstanbul] 1282, s. 559.

7 Talât Mümtaz Yaman, *Osmanlı İmparatorluğu Mülkî İdaresinde Avrupalılaştırma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, İstanbul 1940, s. 159; İsmail Hakkı Görelî, *İl İdaresi*, A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1952, s. 5, 8; Ortaylı, *Tanzimat Devrinde*, s. 46.

8 Yaman, *a.g.e.*, s. 175.

9 Cenk Reyhan, “1864 - 1871 Vilayet Nizamnamelerinde İdare Meclisleri: Osmanlı Taşrasında “BİRÖRNEK Yönetim Modeli”nin Kuruluş Sorunu”, *1864 Vilayet Nizamnamesi*, ed. Erkan Tural-Selim Çapar, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara 2015, ss. 51-68, s. 56.

Osmanlı vilâyet idaresinin yeniden düzenlenmesinde, İngiltere ve Fransa'nın silahlı müdahalesi sonucunda 1861'de tespit edilen Cebel-i Lübnan'ın statüsü ilk örnek olmuştur. Avrupa devletleri bu sistemin bütün Osmanlı Rumelisi ve Mezopotamya vilâyetlerinde de uygulanmasını isteyince Ahmed Cevdet Paşa, Fuad Paşa ve Midhat Paşa yeni vilâyet idaresinin statüsünü hazırladılar.¹⁰ Ancak bu statünün ne gibi sonuçlar doğuracağı bilinmediğinden önce deneme mahiyetinde Tuna vilâyetinde uygulanmasına karar verildi. Bunun için iki farklı nizamname hazırlandı.¹¹ Tanzimat devlet adamlarının kaide-i tedric prensibi gereği kısmî uygulamaya başvuruldu. Bu sebeple 7 Kasım 1864 Vilâyet Nizamnamesi önce Tuna vilâyetinde, sonra Halep, Edirne, Trablusgarb ve Bosna'da uygulanıp cesaret verici sonuçlar alındı.¹² II. Mahmud'dan beri devlette güçlenmekte olan merkezîyetçi anlayışı bu nizamnamede de görüyoruz. Bu düzenlemede Fransız départemente sistemi model olarak benimsenmişti, ama ondan bile daha merkezîyetçi bir eğilim göze çarpmaktaydı. 1864'den itibaren Osmanlı Avrupa'sında 10 vilâyet (44 sancak), Osmanlı Asya'sında 16 vilâyet (74 sancak), Osmanlı Afrika'sında ise 1 vilâyette (5 sancak) uygulanan bu sistemin, 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871)'de yeniden formüle edildiğini ve İdare-i Umumiye-i Vilâyat Nizamnamesi adıyla hazırlanıp ilân edildiğini görüyoruz.¹³ Bu nizamnamedeki merkezîyetçi eğilim 1864 nizamnamesinden daha belirgindi. 1871 statüsü vilâyet idaresinde iş bölümünü arttırmakla beraber, yürütme alanındaki merkezî hükümetin kontrolünü daha da arttırmaktaydı.¹⁴

1864 Vilâyet Nizamnamesinin 13. maddesine göre vilâyette valinin maiyetinde bir idare meclisi bulunacak ve bu meclis, müfettiş-i hükkâm-ı şer'iyye, muhasebeci, mektupçu, hariciye müdürü, üçü müslim, üçü gayrimüslim ahaliden müntehap kimselerden mürekkep olacak ve riyasetini vali yapacak ve kendisi olmadığı zaman tensip ve tayin ettiği azadan birisi vekâlet edecektir.¹⁵ Bundan başka livalar-

10 Ortaylı, *Türkiye Teşkilâtı*, s. 429.

11 Selda Kılıç, "1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa", *A. Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 37 (2005), ss. 99-111, s. 102.

12 Ortaylı, *Türkiye Teşkilâtı*, ss. 429-430.

13 Ortaylı, *Türkiye Teşkilâtı*, s. 430; Ortaylı, *Tanzimat Devrinde*, s. 63.

14 Ortaylı, *Tanzimat Devrinde*, s. 63.

15 *Düstur*; Def'a-i Saniiye, Matbaa-i Âmiri, [İstanbul] 1282, s. 520; Yaman, *a.g.e.*, s. 168; Tönük, *a.g.e.*, s. 138; *1864 Vilayet Nizamnamesi*, ed. Erkan Tural-Selim Çapar, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara 2015, ss. 374-375; Sarkis Karakoç, *Külliyat-ı Kavanin, Kavanin ve Nizamât ve Feramin ve Berevat ve İradat-ı Seniyye ile Muahedat ve Umuma Ait Mukavelatı Muhtevidi*, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Yazmaları, 496, 1853/5087, Vilayet Nizamnamesi.

dan gelen temsilcilerle birlikte yılda bir Vilâyet Umumî Meclisi toplanırdı. Bu kurullar istişarî niteliktedir. Vilâyet idare meclislerinde valinin nüfuzu hissedilmiştir.¹⁶

1864 tarihli Vilâyet Nizamnamesinin 9. maddesinde “*Vilâyetin umur-ı umumiye-i tahririyyesi vilâyet mektupçusu unvaniyle taraf-ı devletten mansub bir me'mura muhavvel olup ve maiyetinde bir tahrirat kalemi bulunup dairenin kaffe-i mükatebat-ı resmiyyesi ve evrakın ve kıyudının muhafazası bu vasıta ile icra kılınacak ve vilâyette bir matbaa olup mektupçuluğun zir-i idaresinde bulunacaktır.*”¹⁷ hükmü bulunmaktadır. Bu hüküm ile Osmanlı idaresinde Vilâyet Mektupçuluğu ihdas edilmiş olmaktadır.

Heyet-i Vükela Tuna'daki tatbikatın başarılı olduğunu görerek vilâyet usulünün 1865 senesi başında Rumeli, Anadolu ve Arabistan'da da uygulanmasına karar verdi. Tuna vilâyetinden sonra Bosna vilâyeti için de Tuna Vilâyeti Nizamnamesine benzer bir nizamname hazırlandı. Bunu Erzurum ve Halep vilâyetleri takip etti. 1866 senesinde de Edirne ve Trablusgarb vilâyetleri bu sisteme geçti. Bu şekilde mektupçuluk da bu vilâyetlerde kurulmuş oldu. Bu tecrübelerden sonra Âli Paşa'nın sadrazamlığa geçmesinden sonra 1867 yılında vilâyet usulünün her tarafa teşmili kararlaştı.¹⁸ Tuna Vilâyeti'nde yeni nizama göre yetişen memurların yerine bakacak birini yetiştirdikten sonra yeni kurulan diğer vilâyetlere tayin edildikleri ve yeni nizamın oralarda da yerleşmesine hizmet ettikleri görülmektedir. Bu cümleden olarak, Tuna Vilâyeti idare meclisi eski başkâtibinin Halep Vilâyeti'nin mektupçuluğuna tayin edildiğini bir misal olarak gösterebiliriz.¹⁹ 21 Haziran 1867 (18 Safer 1284) tarihinde, 1864 tarihli Vilâyet Nizamnamesinin hükümlerini açıklayan 22 maddelik bir talimatname yayımlandığı görülmektedir. “*Vilâyetlerin idare-i mahsusası ve nizamının suver-i icraiyyesi hakkında talimat-ı umumiyyedir*” başlığı altında yayımlanan bu talimatname ile Tuna Vilâyeti Nizamnamesinin bütün ülkede uygulanacağı bildirilmektedir.²⁰ Bu talimatnamede de vilâyet tahririnin

16 Yaman, *a.g.e.*, s. 169; Ortaylı, *Türkiye Teşkilâtı*, s. 431.

17 Yaman, *a.g.e.*, s. 163; Tönük, *a.g.e.*, s. 150; Selda Kaya Kılıç, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de İl Yönetimi*, Basılmamış doktora tezi, A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995, s. 73; 1864 *Vilâyet Nizamnamesi*, ss. 374-375; *Düstur*, Def'a-i Saniiye, Matbaa-i Âmire, [İstanbul] 1282, s. 519; Karakoç, *a.g.e.*, s. 496, 1853/5087, Vilâyet Nizamnamesi.

18 Yaman, *a.g.e.*, s. 173; Tönük, *a.g.e.*, ss. 145-146.

19 Kadir Acar, *Osmanlı Devleti'nde Bir İdarî Reform Denemesi: Tuna Vilâyeti (1864-1867)*, Basılmamış doktora tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013, ss. 57-58.

20 Kılıç, *a.g.e.*, ss. 75-81; Karakoç, *a.g.e.*, s. 496, 1852/5086, Vilâyetlerin İdare-i Mahsusası ve Nizamının Suver-i İcraiyyesi Hakkında Talimat-ı Umumiyyedir.

mektupçu tarafından yapılacağı hususu belirtilmiştir.²¹ Bu konu talimatnamenin 4. maddesinde şu şekilde ifade edilmiştir: “*Mecalisin bend-i sabıkda gösterildiği üzere teşkilâtı icra olunduktan sonra merkez ve mülhakatça idare-i kalemiyyenin tanzimi lazım gelüb her vilâyetin umur-ı tahririyyesi ise müstakıl bir mektubcıya muhavvel olduğundan ve hey’et-i kalemiyyenin ne yolda tertib olunması ve vazife-i mütemadiyyesinin ne suretle cereyan eylemesi iktiza ideceği dahi işbu talimata merbut olan ta’rifnamede mufassalan beyan olduğundan an-ların tertibatı da o ta’rifata tevfiKAN icra ve ikmal olunacaktır.*”²² Burada söz konusu edilen tarifname vilâyet idareci ve memurlarının vazifelerini en küçük ayrıntısına göre açıklamaktadır. Bu tarifnamenin Vilâyet Mektubî Kalemi başlıklı 9. maddesine göre “*Mektubi kalemi üç odaya münkasım olub birisi vilayet mektubcısına ve ikincisi mektubi muaviniyle müsevvidlere ve diğeri dahi mübeyyizlere mahsusdur.*”²³ Tarifnamenin bundan sonraki maddelerinde müsveddelerin nasıl yazılacağı, nasıl temize çekileceği, nasıl imzalanıp mühürleneceği, gelen ve giden evrakın ve telgrafların hangi defterlere kaydedileceği, dolaplarda ne şekilde muhafaza edileceği, işi biten evrakın arşivde saklanmak üzere ne şekilde ciltlenip nasıl sandıklara konacağı gibi hususlar gayet ayrıntılı olarak açıklanmaktadır. Aynı şekilde Vilâyet Mektupçusuna bağlı Vilâyet Evrak Odası’nın çalışma esasları da açıklanmaktadır. Buna göre vilâyet gazetesinin dağıtımı, livalara gidecek evrakın gönderilmesi için araba ve bargir kiralamak gibi hususlar bu odanın vazifeleri arasındadır.

Mektupçuluk hakkında 29 Şevval 1287 (10 Kânun-ı Sanî 1286/1871 tarihli “İdare-i Umumiyye-i Vilâyât Nizamnamesi”nin 3. maddesinde şu hüküm bulunmaktadır: “*Vilâyetin şubat-ı idaresini terkib iden hey’et-i memurîn-i icraiyye muavin ve defterdar ve mektubcı ve umur-ı ecnebîyye ve ticaret ve ziraat ve maarif müdirleri ve tarik emînleri ile defter-i hakanî ve emlak ve nüfus ve evkaf idarelerinin reisleri ve alay beyinden mürekkebdür.*”²⁴

Mektupçuların vazifeleri nizamnamenin 19. maddesinde şu şekilde belirtilmektedir: “*Mektubcının vezaifi vilâyetin kaffe-i mükatebatının idaresi ve kuyudunun cem ve muhafazası maddeleri olup umur-ı tahririyyeyi maiyyetinde bulunan mektubî kalemi ve umur-ı kuyudiyyeyi vilâyet evrak müdiri namıyla mansub olan memur-ı mahsus vastasıyla ifa ider.*” Mektupçunun bir vazifesi de vilâyet matbaasını idare etmektir. Bu husus 20. mad-

21 Kılıç, *a.g.e.*, s. 77; Karakoç, *a.g.e.*, s. 496.

22 1864 *Vilayet Nizamnamesi*, ss. 395-396; Karakoç, *a.g.e.*, s. 496.

23 Karakoç, *a.g.e.*, s. 496, 1855/5089, Vilayetlerin cari olduğu mutasarrıflıklar maiyyetinde bulunan memurin ve mecalis ve aklam ve saireden başka olarak merkez-i idare olan daire-i vilayette mecalis ve aklam ve sair memurin mahalleriyle her birinin vezaif ve kavaid ve muamelatını icmalen beyan ider tarifnamedir.

24 *Düstur*, Cild-i Evvel, Matbaa-i Âmire, [İstanbul] 1289, s. 625; 1864 *Vilayet Nizamnamesi*, s. 422.

dede şöyle ifade edilmiştir: “*Matbaa-i vilâyetin idaresi ve vilâyet gazetelerine taraf-ı hükümetden suret-i resmîyye ve gayri resmîyyede bir madde derc ve tahrir ütdirilmesi lazım geldiğinde müsveddelerinin tanzim ve tedkiki mektubcya muhavveldir.*” 21. madde de mektupçunun vazifelerini açıklamaktadır: “*Mektubcı mektubî-i vilâyet kaleminden kaleme alınacak müsevedatı mektubî muavininin imzasıyla kabul ve kendüsi rü’yet ve tashih veya re’sen tanzim ütdiği kaffe-i müsevedata imzasını vaz’ eyleyecektir.*”²⁵ Tuna Vilâyeti’nde Midhat Paşa’nın kurduğu vilâyet matbaası ile birlikte vilâyet gazetesi de neşredilmeye başlanmıştı. 1867 yılından itibaren başka vilâyetlerde de matbaa kurulmasına ve gazete yayımlanmasına başlandığını görüyoruz. Yayımlanan vilâyet gazetelerindeki yazıların çoğu vilâyet mektupçusu tarafından yazılıyordu.²⁶

Vilâyet mektubî kalemleri memuriyet tecrübesi edinip yüksek memuriyetlere yükselme için bir basamak teşkil ediyordu. Buralarda vilâyet gazetesi ve salnamesi hazırlanması gibi vazifelerde bulunanlar diğer memurlara göre daha kültürlü kişiler olarak yetişebiliyorlardı. XX. asrın başında Aydın vilâyeti mektupçuluğu vazifesinde bulunan M. Kâmil Dursun hâtıralarında vilâyet mektubî kaleminin o devirde yüksek bir irfan müessesesi gibi telakkî olduğunu, burada ilmî ve edebî sohbetler yapıldığını yazmaktadır.²⁷

Son devir Osmanlı tarihinin değerli kaynaklarından olan vilâyet salnamele-ri de mektupçular tarafından hazırlanmaktadır.²⁸ Meselâ, bunlardan birisi olan 1312 (1894) tarihli Kastamonu Salnamesi’ni aynı vilâyetin mektupçusu olan Sâdık Vîcdânî’nin hazırladığını biliyoruz.²⁹ Mektupçu bu vazifeyi emrinde çalışanlar vasıtasıyla da yerine getirebilirdi. Meselâ, 1320 [M. 1902] senesine ait Selânik Vilâyet Salnamesi’ni vilâyetin maiyyet memurlarından Halil Rifat Bey’in hazırladığını bilinmektedir.³⁰

Nizamnamelere göre, vilâyet idare meclisinin yazışmaları da mektupçu idaresine verilmiştir. 1871 Nizamnamesinin 85. maddesinde bu husus şu şekilde yer

25 *Düstur*, Cild-i Evvel, Matbaa-i Âmire, [İstanbul] 1289, s. 630; *1864 Vilâyet Nizamnamesi*, s. 426.

26 Musa Çadrcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, ss. 291-292.

27 M. Kâmil Dursun, *İzmir Hatıraları*, yay. haz. Ünal Şenel, Akademi Kitabevi, İzmir 1994, s. 14.

28 Kılıç, *a.g.e.*, s. 102.

29 Semih Ceyhan, “Sâdık Vîcdânî”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul 2008, ss. 401-402.

30 *1320 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Selânik Vilâyet Sâlnâmesi*, haz. Hatice Oruç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. XIII.

almaktadır: “*Meclis-i mezkurun umur-ı tahririyyesi bir baş kâtime muvazzaf olub maiyetinde mektubî-i vilâyet kalemi ketebesinden lüzumu kadar refik bulundurulur.*”³¹

Mektupçuların vazifeleri arasında vilâyet gazetesini idare etmek de vardır. Vilâyet mektupçusuna bu iş için ilâve bir ücret verildiği görülmektedir. Bunu ikinci bir maaş kabul edip iptal eden Beyrut Meclis-i Umumiyesi’nin kararı Divan-ı Hümayun tarafından 1332 tarihinde geçersiz sayılmıştır.³²

Mektupçunun bir vazifesi de maiyetindeki memurlar hakkında tercüme-i hal yazdırmak ve sicil notu vermektir. Bu husus 19 Şaban 1304, 30 Nisan 1303 tarihli “*Memurîn-i mülkiyyenin tercüme-i hallerinin suret-i kayıt ve tahririni ve teferruatını mübeyyin tarifname*” ile düzenlenmiştir.³³ 1320 [M. 1902] tarihli Selânik Vilâyet Salnamesi’ne göre bu vilâyetin Sicill-i Ahval Komisyonu’nda mektupçunun riyasetinde dört a’za vazife yapmakta idi. Bunlar muhasebe-i vilâyet mümeyyizi, mektubî-i vilâyet mümeyyizi, evrak müdürü ve kâtipten ibaret idi.³⁴

Fevkalâde zamanlarda mektupçunun vilâyetin her türlü meselesinde yardımcı olduğu anlaşılmaktadır. Birinci Dünya Harbi yıllarında askere gidenlerin ailelerine yardım etmek, tekâlif- harbiye usulü ile orduya levazım temin eylemek, vesait-i nakliye tedarik etmek, halkın umumî iaşesini düzenlemek gibi fevkalâde bir takım ahval ve meşguliyetler meydana gelmiş, mektupçu bu hususlarda vilâyet idaresine yardımcı olmuştur.³⁵

13 Mart 1913 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilâyât Kanun-ı Muvakkatı’nın Memurîn-i Vilâyet başlıklı 5. maddesinde mektupçu zikredilmiştir.³⁶ Bu kanun da kaynağını Fransa’da 1790 yıllarında ve Napoléon’un konsüllüğü zamanında kabul edilip 1838 ve özellikle de 10 Ağustos 1871 tarihinde geliştirilen kanunların hükümlerinden almıştır.³⁷ Bu kanun ile vilâyetlere mahallî adem-i merkezîyet

31 *Düstur*, Cild-i Evvel, Matbaa-i Âmire, [İstanbul] 1289, s. 643; *1864 Vilayet Nizamnamesi*, s. 435; Tönük, *a.g.e.*, s. 188.

32 BOA DH.İD/195/20.

33 *Düstur*, 1. Tertib, 6. Cilt, [Başvekalet Neşriyat Müdürlüğü], [Ankara] [1937], ss. 3-5.

34 *1320 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Selânik Vilâyet Sâlnâmesi*, s. 137.

35 Dursun, *a.g.e.*, s. 74.

36 “1913 Tarihli İdare-i Umumiye-i Vilâyât Kanun-ı Muvakkatı”, *Düstur*, Tertib-i Sani, Cilt 5, Numero 120, [Hicri] 17 Rebiülahir 1331, [Rumi] 13 Mart 1329, [Miladi] 26 Mart 1913, s. 187.

37 Bekir Parlak, “Osmanlı Devleti’nin Son Yüzyılında Taşra Yönetimine İlişkin Anayasal-Yasal Gelişmeler ve Cumhuriyete Yansımalar”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 11 (2001), ss. 37-50, s. 41.

tanınmıştı.³⁸ Bu kanunun tayinler hakkındaki 8. maddesine göre “*Valiler dahiliyye nezaretinin inhası ve meclis-i vükelâ kararıyla, vali muavinleri, mutasarrıflar ve vilâyet mektupcuları ve kaim-makamlar dahiliyye nezaretinin intihabiyle ba-irade-i seniyye tayin olunurlar.*” 10. maddede ise vali muavinini, mektupcu, jandarma kumandanı, polisi müdürü, umur-ı ecnebiyye müdürü ve vilâyet tercemanı ve liva tahrirat müdürleri için dahiliye nezaretince evvel emirde valilerin rey ve mütalaalarının alınması istenmektedir.³⁹ Bu kanunun 62. maddesinde Vilâyet Meclis-i İdare teşkilâtının içerisinde yer alacaklar içerisinde mektupçu da zikredilmektedir.⁴⁰ 18 Nisan 1929 tarih ve 1426 sayılı Vilâyet İdaresi Kanunu’nda da benzer hükümler vardır. Bu kanunun vilâyet idareleri şube reisleri başlıklı 5. maddesinde “*Vilâyet idare şubeleri reisleri şunlardır: Defterdar, mektupçu, nafia baş mühendis veya mühendisi, hukuk işleri, sıhhiye, maarif, ticaret, sanayi ve mesai, orman, maden, baytar, evkaf, tapu, nüfus, ziraat ve iskân müdürleri, posta ve telgraf ve telefon, rüsumat baş müdür veya müdürleri, polis müdürü ve yahut bunların vazifelerini ifa etmek için yerlerine kaim olanlar ve jandarma kumandanı.*” hükmü yer almaktadır.⁴¹ Bu kanunun 9. ve 11. maddelerine göre mektupçular valinin mütalaası alınarak “*Dahiliye Vekaletinin inhası ile reisicümhur tarafından tayin olunur.*”⁴² Aynı kanunun 58. maddesine göre “*Vilâyet İdare Heyeti: vâlinin riyaseti altında mektupçu, defterdar, maarif müdürü, nafia baş mühendisi ile sıhhiye ve ziraat müdürlerinden teşekkül eder.*” “*Vâli, mazereti halinde muavinini ve muavin bulunmayan vilâyetlerde mektupçuyu heyete riyaset etmek üzere tevkil edebilir.*”⁴³

Vilâyet mektupçusunun vilâyet teşkilâtı protokolünde gerek Osmanlı devrinde gerekse Cumhuriyet devrinde vali muavininden sonra, şube müdürleri arasında defterdardan sonraki sırada yer aldığı görülmektedir. Ancak mektupçunun valiye vekâlet hususunda defterdara tekaddüm ettiği göz önüne alınırsa onun şube müdürlerinden bazı bakımlardan daha önde olduğu anlaşılır. Bu hususun onun vazifesinin vilâyetin bütün yazışması ile ilgili olmasından ve bu sebepten onun vilâyetin bütün işleri hakkında bilgi sahibi olmasından ileri geldiği düşünülebilir. Vilâyet salnamelerinde mektupçunun naib ve defterdar ile birlikte erkân-ı vilâyeti teşkil etmesi de onun diğer şube müdürlerinden önde olduğunu göstermektedir. Vilâyet İdare Meclisi’nde uygulanacak protokol, Divan-ı Hümayun’dan gönder-

38 Sıddık Sami Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, Marifet Basımevi, İstanbul 1952, s. 600.

39 “1913 Tarihli İdare-i Umumiyye-i Vilâyât Kanun-ı Muvakkatı”, ss. 188-189.

40 A.g.y., s. 198.

41 *Resmî Gazete*, 5 Mayıs 1929, Sayı: 1184, Vilâyet İdaresi Kanunu.

42 A.g.y.

43 A.g.y.

rilen 22 Eylül 1897 tarihli bir yazı ile tebliğ edilmiştir. Buna göre, vilâyet ve liva meclislerinde her ne paye ve rütbede olur ise olsun öncelik her zaman vilâyette valiyeye, livada livanın en yüksek dereceli memuru mutasarrıfa aittir. Sıralama ise şöyle olacaktır: Vilâyetin Valisi, Defterdar, Naib, Mektupçu, Müftü, Ruhani Reisler ve seçilmiş üyeler.⁴⁴

9 Haziran 1930 tarihinde kabul edilen 1700 sayılı Dahiliye Memurları Kanunu'na göre vilâyet mektupçuları silsile-i meratibde vali muavinlerinden sonra gelmekte ve kaymakamlar, hukuk işleri müdürleri ve polis müdürleri ile denk kabul edilmektedir.⁴⁵ 1943 yılında Hükûmetçe Meclis'e sevk edilen bir kanun değişikliği ile mektupçuların maaşları da kaymakam maaşları ile denk hale getirilmiştir. Buna gerekçe olarak kaymakamlık ve dengi makamlardan mektupçuluğa tayinleri kolaylaştırmak hususu gösterilmiştir.⁴⁶ Dahiliye Memurları Kanunu'na göre vilâyet mektupçuluğu üç sınıftır. Kıdeme göre belirlenen bu sınıflar mahallî olmayıp şahsîdir.⁴⁷ Aynı kanuna göre: "Valiliğe, vali muavinliğine, mektupçuluğa, polis müdürlüğüne ve kaymakamlığa yerli olanlar tayin edilmezler."⁴⁸ Bu hükmün sebebinin bu gibi vazifelerde bulunanların yerli halk ile kuracakları yakınlıkların suiistimale sebebiyet vereceği endişesi olduğu açıktır. Bilindiği gibi aynı mülahaza ile kadıların bir yerdeki vazife müddetleri kısa tutulurdu ve bu müddet umumiyetle bir buçuk yıl olarak kabul edilirdi. 1320 [M. 1902] tarihli Selânik Vilâyet Salnamesi'ne göre bu vilâyette 1283 yılından 1316 yılına kadar on beş mektupçu vazife yapmıştır. 1325 [M. 1907] tarihli Ankara Vilâyeti Salnamesi'ne göre de 1285 yılından 1313 yılına kadar bu vilâyette on bir mektupçu vazife yapmıştır. Bu misaller bir mektupçunun bulunduğu vilâyette ortalama vazife müddetinin iki veya üç yıl kadar olduğunu göstermektedir.⁴⁹

Arşiv vesikaları hangi vazifelerde bulunanların mektupçuluğa tayin edildiği sorusuna cevap olacak bilgileri ihtiva etmektedir. Bunlara göre, Rûsumat Meclisi

44 Kılıç, *a.g.e.*, s. 134.

45 *Resmî Gazete*, 19 Haziran 1930, Sayı: 1524, 1700 sayılı Dahiliye Memurları Kanunu, 1. madde.

46 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: VII, Cilt:3, Ankara TBMM Matbaası 1943, S. Sayısı: 77*, "Devlet memurları aylıklarının tevhid ve teadülü hakkındaki 3656 ve buna ek 3888 sayılı kanunlara bağlı cetvellerin Dahiliye vekâleti kısmında değişiklik yapılmasına dair kanun lâyihası ve Dahiliye ve Bütçe encümenleri mazbataları (1/70)", s. 2.

47 *Resmî Gazete*, 19 Haziran 1930, Sayı: 1524, 1700 sayılı Dahiliye Memurları Kanunu, 1. madde.

48 Aynı kanun, 4. madde.

49 *1320 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Selânik Vilâyet Sâlnâmesi*, s. 363; *Ankara Vilâyeti Salname-i Resmîsi 1325 (1907)*, haz. Kudret Emiroğlu ve bşk., Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 46.

İkinci Kâtipliğinden,⁵⁰ Vilâyet Mektubî Kalemi Mümeyyizliğinden,⁵¹ Sancak Tahrirat Müdürlüğünden mektupçuluğa tayin mümkündür.⁵² Midhat Paşa'nın Tuna Vilâyeti valiliği sırasında vilâyet mektupçusu olan Halil Rifat [Paşa]'nın Tuna Vilâyeti Meclis-i İdare Başkâtipliğinden bu vazifeye tayin olduğu bilinmektedir.⁵³ Tasvir-i Efkâr gazetesinin 24 Safer 1284 (27 Haziran 1867) tarihli 495 sayılı nüshasında bulunan Meclis-i Vâlâ Mazbata Odasından Hüdavendigâr Vilâyeti, Bab-ı Zabtiye İstinkak Başkâtipliğinden İzmir Vilâyeti, Maliye Kâtipliğinden Kastamonu Vilâyeti Mektupçuluğuna yapılan tayin haberleri de bunlara eklenebilir.⁵⁴ Aynı gazetenin haberine göre Meclis-i Vâlâ Mazbata Odası Hulefalığından Sivas Vilâyeti Mektupçuluğuna, Edirne Eyaleti Tahrirat Başkâtipliğinden Trablusgarb Vilâyeti Mektupçuluğuna tayini de öğreniyoruz.⁵⁵ Mektupçuluğa tayin hususunda farklı bir misali ise Süleyman Nazif'in tayini teşkil etmektedir. Paris ve Cenevre'de Jön Türklerle beraber hareket eden ve II. Abdülhamid idaresi aleyhinde yazılar yazan Süleyman Nazif Ahmed Celâleddin Paşa'nın ikna etmesi ile mektupçuluk verilmesi karşılığında bu faaliyetten vazgeçmeyi kabul etmiş, bunun üzerine 13 Ekim 1897 yılında Hudâvendigâr Vilâyeti Mektupçusu ve Matbaa-i Vilâyet Müdürü olarak tayin edilmiştir.⁵⁶

Mektupçular bu hizmetlerinden sonra kaymakam⁵⁷ veya mutasarrıf olarak tayin edilebilmektedirler.⁵⁸ Nihad Sami Banarlı'nın babası Sami Bey Diyarbakir Vilâyeti Mektupçuluğu vazifesinde iken, isyan ederek büyük çatışmalar çıkaran aşiretleri büyük bir cesaret ve maharetle yola getirmesinden dolayı Süleymaniye

50 BOA A. MKT. MHM 470/47, 1290 L 27.

51 BOA DH. MKT. 7/59, 1310 N 14; BOA DH. MKT. 40/23, 1311 M 05.

52 BOA DH. MKT. 295/53, 1312 R 14.

53 Atilla Çetin, "Halil Rifat Paşa", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 15, İstanbul 1997, ss. 327-328, s. 327; Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli, Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, yay. haz. Ayhan Afşin Ünal, Cilt VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 14.

54 Kılıç, *a.g.e.*, ss. 89-90.

55 Necdet Hayta, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862-1286/1869)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, ss. 48, 139.

56 İsmail Yaşayanlar, "Bursa'da Sürgün Bir İttihatçı: Süleyman Nazif Bey'in Hudâvendigâr Vilâyeti Mektupçuluğu", *İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu, 25 Kasım 2014 Ankara, Bildiriler*, Cilt: III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, ss. 267-286, ss. 269-270.

57 BOA A. MKT. MHM 367/89, 1283 B 05.

58 BOA A. MKT. MHM 474/88, 1291 M 14; BOA DH. MKT. 1414/80, 1304 B 27; BOA DH. MKT. 1560/82, 1306 S 28.

Mutasarrıflığı ile taltif edilmişti.⁵⁹ Halil Rifat [Paşa] da Tuna Vilâyeti Mektupçuluğundan sonra Varna Mutasarrıflığına tayin edilmişti.⁶⁰ Mektupçuların Şura-yı Devlet Muavinliğine tayinleri de mümkün olmaktadır.⁶¹ Bâb-ı Seraskerî Mektubî Odası Müdürlüğü, Matbaa-i Âmire Müdürlüğü de mektupçuların tayin edildikleri vazifeler arasında görülmektedir.⁶²

Mektupçuluktan azil gerekçeleri arasında işinde yavaşlık, geçimsizlik, ahlâksızlık, liyakatsızlık ve uygunsuz harekette bulunmak, kifayetsizlik gibi sebepler gösterilmektedir.⁶³ Siyasî iktidarın değişmesi de azil sebebi olabilmektedir. Aydın vilâyeti mektupçusu M. Kâmil Dursun, Damad Ferid Paşa hükûmeti iktidara gelince kendisinin de dahil bulunduğu İttihadçı memurların azledildiğini yazmaktadır.⁶⁴

Mektupçulara nişan verilmesi gerekçesi olarak imarda gayreti görülmek, muhacirlerin iskânında gayret göstermek gibi sebepler gösterilmektedir.⁶⁵ Vilâyet salnamesini güzel hazırlayan mektupçunun taltif edildiği de görülmektedir.⁶⁶

Mektupçular arasında becayış mümkün olmaktadır.⁶⁷ Valilerin hizmetinden memnun kaldıkları mektupçuları kendileri ile birlikte yeni tayin edildikleri vilâyetlere götürmek istedikleri, bu maksatla becayış talebinde buldukları görülmektedir.⁶⁸

Vilâyet salnamelerinde verilen bilgilerden her vilâyette mektubî kaleminde kimlerin bulduklarını tespit edebiliyoruz. Meselâ 1288 [M. 1871] tarihli Trablusgarb Salnamesi'nde bu vilâyetin mektubî kaleminde mektupçu Ahmed Zeki Bey'in idaresinde onun muavini Mehmed Cemil Bey'den başka mümeyyiz, mübeyyiz, mülâzım kadrolarında kayıtlı sekiz memurun isimlerini görüyoruz. Bunlardan başka mektupçuya bağlı olan evrak odasında evrak müdürünün idaresinde

59 *Doğumunun 100. Yılında Nihad Sami Banarlı: Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, haz. Nermin Suner Pekin, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 2017, s. 18.

60 Çetin, a.g.m., s. 327; Pakalın, a.g.e., s. 14.

61 BOA A. MKT. MHM 415/61, 1285 R 13.

62 Hayta, a.g.e., s. 38, 46.

63 BOA A. MKT. MHM 415/94, 1285 R 17; BOA A. MKT. MHM 480/83, 1293 Ca 23; BOA A. M. 21/22, 1276 C 17; BOA A. MKT. MHM 477/14, 1291 Ş 10.

64 Dursun, a.g.e., s. 92.

65 BOA A. MKT. MHM 439/35, 1285 Z 06; BOA A. MKT. 73/30, 1311 M 05.

66 Kılıç, a.g.e., s. 102.

67 BOA A. MKT. MHM 453/50, 1290 Ra 02.

68 Kılıç, a.g.e., s. 102.

çalışan yedi memurun isimleri de görülmektedir.⁶⁹ Bu durumda mektupçunun maiyetinde on yedi kişinin çalıştığı anlaşılmaktadır. 1320 [M. 1902] senesi Selânik Vilâyet Salnamesi'ndeki bilgilere göre bu vilâyetin mektubî kaleminde mektupçu Necib Bey'in idaresinde 18 memur çalışmakta idi. Yine mektupçuya bağlı evrak kaleminde müdür dahil altı kişi ve meclis-i idare kaleminde beş memur çalışmakta idi.⁷⁰ 1325 [M. 1907] tarihli Ankara Salnamesi'ne göre mektubî kaleminde mektupçu Hacı Rifat Efendi'nin idaresinde on altı, evrak odasında altı memur ve meclis-i idare-i vilâyet kaleminde de iki memur çalışmakta idi. Ayrıca mektupçuya bağlı vilâyet matbaasında tipograf ve litograf kısımlarında dokuz kişi çalışmaktaydı.⁷¹

18 Safer 1284 [M. 21 Haziran 1867] tarihli ve 238 numaralı Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye mazbatasında yeni teşkil olunan vilâyetlere tayin kılınacak vali, mutasarrıf, defterdar, mektupçu, memurin ve ketebe-i saireye verilecek maaşların miktarı belirtilmektedir. Buna göre mektupçuların maaşları 4000 ile 7000 kuruş arasında değişmektedir. Aynı mazbatada vali muavinlerinin maaşları 4000 ile 7500 kuruş arasında değişmektedir. Mektupçunun maaşı umumiyetle vali muavininden bin kuruş düşük olarak belirlenmiştir. Meselâ Ankara vilâyetinde vali muavini 5000 kuruş, mektupçu ise 4000 kuruş maaş almaktadırlar. Defterdarlar ise 10.000 ile 12.500 kûsur arasında maaş ve ek tahsisat almaktadırlar.⁷²

Osmanlı taşra idaresinde 1864 Vilâyet Nizamnamesi ile ihdas edilen mektupçuluk, 10 Haziran 1949 tarih ve 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu'nun yürürlüğe girdiği yıla kadar 85 yıl devam etmiştir. Bu kanun ile mektupçuluk tarihe karışmıştır. Bu kanunun Geçici 3. maddesi ile “*Siyasal Bilgiler Okulu veya Hukuk Fakültesi mezunu olan mektupçulardan sicilleri elverişli görülenleri, İçişleri Memurları Kanunundaki kurs kaydına tabi olmaksızın kaymakamlığa naklen tayine İçişleri Bakanı yetkilidir*” hükmü getirilmiştir.⁷³ Mektupçuların vazifelerinin bu kanunla vali muavinleri ile il idare şube başkanlarına verildiği anlaşılmaktadır.

69 *Salnâme-i Trablusgarb*, Def'a 3, Sene 1288, Trablusgarb Litografya Destgahı, ss. 36-39.

70 *1320 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Selânik Vilâyet Sâlnâmesi*, ss. 133, 138-139.

71 *Ankara Vilâyeti Salname-i Resmîsi*, ss. 48-49.

72 Karakoç, *a.g.e.*, 496 1851/4762, Vilâyatın Teşkilat-ı Cedidesi Hakkında İrade-i Seniyye.

73 *Resmî Gazete*, 18 Haziran 1949, Sayı: 7236, 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu, Geçici 3. madde, s. 16434.

KAYNAKLAR**Arşiv Vesikaları**

- BOA A. M. 21/22, 1276 C 17.
 BOA A. MKT. 73/30, 1311 M 05).
 BOA A. MKT. MHM 367/89, 1283 B 05.
 BOA A. MKT. MHM 415/61, 1285 R 13).
 BOA A. MKT. MHM 415/94, 1285 R 17.
 BOA A. MKT. MHM 439/35, 1285 Z 06.
 BOA A. MKT. MHM 453/50, 1290 Ra 02).
 BOA A. MKT. MHM 470/47, 1290 L 27).
 BOA A. MKT. MHM 474/88, 1291 M 14.
 BOA A. MKT. MHM 477/14, 1291 Ş 10).
 BOA A. MKT. MHM 480/83, 1293 Ca 23.
 BOA DH.İD/195/20.
 BOA DH. MKT. 7/59, 1310 N 14.
 BOA DH. MKT. 40/23, 1311 M 05).
 BOA DH. MKT. 295/53, 1312 R 14).
 BOA DH. MKT. 1414/80, 1304 B 27.
 BOA DH. MKT. 1560/82, 1306 S 28).

Araştırmalar ve Mevzuat Kitapları

- 1320 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Selânik Vilâyet Sâlnâmesi*, haz. Hatice Oruç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
1864 Vilâyet Nizamnamesi, ed. Erkan Tural-Selim Çapar, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara 2015.
 Acar, Kadir, *Osmanlı Devleti'nde Bir İdarî Reform Denemesi: Tuna Vilâyeti (1864-1867)*, Basılmamış doktora tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013.

- Ankara Vilâyeti Salname-i Resmîsi 1325 (1907)*, haz. Kudret Emiroğlu ve bşk., Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- Ceyhan, Semih, “Sâdık Vicdânî”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul 2008, ss. 401-402.
- Çadircı, Musa, “Tanzimattan Cumhuriyete Ülke Yönetimi”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 1985. C. I., ss. 210-230.
- Çadircı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- Çetin, Atilla, “Halil Rifat Paşa”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 15, İstanbul 1997, ss. 327-328.
- Doğumunun 100. Yılında Nihad Sami Banarlı: Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, haz. Nermin Suner Pekin, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 2017.
- Dursun, M. Kâmil, *İzmir Hatıraları*, yay. haz. Ünal Şenel, Akademi Kitabevi, İzmir 1994.
- Düstur*, [İstanbul] 1279.
- Düstur*, Cild-i Evvel, Matbaa-i Âmire, [İstanbul] 1289.
- Düstur*, Def'â-i Saniye, Matbaa-i Âmire, [İstanbul] 1282.
- Düstur*, Tertib-i Sani, Cilt 5, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1332.
- Düstur*, Tertib-i Sani, Cilt 5, Numero 120, [Hicri] 17 Rebiülahir 1331, [Rumi] 13 Mart 1329, [Miladi] 26 Mart 1913.
- Düstur*, 1. Tertib, 6. Cilt, [Başvekalet Neşriyat Müdürlüğü], [Ankara] [1937].
- Görelî, İsmail Hakkı, *İl İdaresi*, A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1952.
- Karakoç, Sarkis, *Külliyat-ı Kavanin, Kavanin ve Nizamât ve Feramin ve Berevat ve İradat-ı Seniyye ile Muahedat ve Umuma Ait Mukavelatı Muhtevidir*, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Yazmaları.
- Kaya Kılıç, Selda, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de İl Yönetimi*, Basılmamış doktora tezi, A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995.

- Kılıç, Selda, “1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa”, *A. Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 37 (2005), ss. 99-111.
- Kılıç, Selda, “Tanzimat’ın İlanından 1864 Düzenlemesinin Uygulanmasına Kadar Geçen Dönemde Valilik Kurumu”, *A. Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 28, Sayı: 45 (2009), ss. 43-62.
- Onar, Siddık Sami, *İdare Hukukunun Umumî Esasları*, Marifet Basımevi, İstanbul 1952.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2007.
- Pakalın, Mehmed Zeki, *Sicill-i Osmanî Zeyli, Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, yay. haz. Ayhan Afşin Ünal, Cilt VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.
- Parlak, Bekir, “Osmanlı Devleti’nin Son Yüzyılında Taşra Yönetimine İlişkin Anayasal-Yasal Gelişmeler ve Cumhuriyete Yansımalar”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 11 (2001), ss. 37-50.
- Resmî Gazete*, 5 Mayıs 1929, Sayı: 1184.
- Resmî Gazete*, 19 Haziran 1930, Sayı: 1524.
- Resmî Gazete*, 18 Haziran 1949, Sayı: 7236.
- Reyhan, Cenk, “1864 – 1871 Vilayet Nizamnamelerinde İdare Meclisleri: Osmanlı Taşrasında “Birörnek Yönetim Modeli”nin Kuruluş Sorunu”, *1864 Vilayet Nizamnamesi*, ed. Erkan Tural-Selim Çapar, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara 2015, ss. 51-68.
- Salnâme-i Trablusgarb*, Def’a 3, Sene 1288, Trablusgarb Litografya Destgahı.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: VII, Cilt:3, Ankara TBMM Matbaası 1943, S. Sayısı: 77*, “Devlet memurları aylıklarının tevhid ve teadülü hakkındaki 3656 ve buna ek 3888 sayılı kanunlara bağlı cetvellerin Dahiliye vekâleti kısmında değişiklik yapılmasına dair kanun lâyihası ve Dahiliye ve Bütçe encümenleri mazbataları (1/70)”.

Tönük, Vecihi (haz.), *Türkiye’de İdare Teşkilatı*, İçişleri Bakanlığı yayını. Ankara 1945.

Yaman, Talât Mümtaz, *Osmanlı İmparatorluğu Mülkî İdaresinde Avrupalılaştırma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1940.

Yaşayanlar; İsmail, “Bursa’da Sürgün Bir İttihatçı: Süleyman Nazif Bey’in Hüdâvendigâr Vilâyeti Mektupçuluğu”, *İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu, 25 Kasım 2014 Ankara, Bildiriler*, Cilt: III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, ss. 267-286.

